

- Vicent Salvador / Manuel Pérez Saldanya (eds.): *L'obra literària de Vicent Andrés Estellés. Gèneres, tradicions poètiques i estil*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2013 (Col·lecció Recerca; 17). 724 pàgs. + CD. ISBN 978-84-482-5868-9.

En el marc dels actes celebrats el 2013 pel 20è aniversari de la mort de l'escriptor Vicent Andrés Estellés (Burjassot, 4 de setembre de 1924 – València, 27 de març de 1993), l'Acadèmia Valenciana de la Llengua li dedica aquest monogràfic, el qual aspira, segons els seus editors Vicent Salvador (UJI) i Manuel Pérez Saldanya (UV), a omplir un buit bibliogràfic i oferir una “panoràmica sistemàtica de la seua obra com a retaule de gèneres diversos i com a producte d’unes tradicions poètiques que l’autor va saber assimilar i transformar en una lírica suggestiva i innovadora”. Una panoràmica que siga útil a l’hora de “bastir la visió d’Estellés com a gran poeta contemporani, no sols en el marc valencià, sinó en el del cànon literari internacional”. Un objectiu que, diguem-ho des del principi, s’ha assolit amb escreix: sense esgotar, ni de bon tros, les línies d’investigació que encara genera –i generarà– la producció estellesiana, aquest volum policèntric se’ns presenta tan farcit de dades empíriques, d’interpretacions suggeridores i de lectures comparades amb diferents tradicions literàries o artístiques que, inevitablement, el públic lector percebrà autor i obra de manera diferent després de la seua lectura. Dit d’una altra manera: les seixanta mans que hi han participat no només han picat molta pedra, sinó que

Zeitschrift für Katalanistik 28 (2015), 341–386

ISSN 0932-2221

<https://doi.org/10.46586/ZfK.2015.358-366>

han deixat palès que en queda molta més per picar, la qual cosa sempre resulta engrescadora quan es tracta de fer recerca en l'àmbit de la Història de la Literatura.

Dir que bona part dels catalanoparlants, i dels catalanoparlants valencians especialment, tenen assumit que Vicent Andrés Estellés és un escriptor de referència és, a hores d'ara, una obvietat. L'atenció popular, transversal, intergeneracional i multidisciplinar que està rebent, sobretot durant els darrers anys, així ho demostren, i el volum que estem ressenyant se'n fa ressò. Els versos del poeta de Burjassot, ja gravats en la memòria de milers de joves durant els anys setanta i vuitanta gràcies a la feina d'Ovidi Montllor, formen part de la banda sonora del jove (i no tan jove) públic actual: Obrint Pas, Miquel Gil, Eva Dénia, Pau Alabajos, Roger Mas, Soul Attac o Naia, entre moltíssims altres, són els responsables de fer que Estellés sone a ritme de "les músiques d'arrel tradicional, el *pop*, el *rock*, el *ska*, el *reggae* o, fins i tot, el *blues* i el *soul*", com apunta Josep Vicent Frechina (p. 528). Ara bé, tal i com assenyala Simona Škrabec, en acostar-se a l'obra d'Estellés cal no limitar-se "només a estratègies apreses dels productes comercials" (p. 360), ni tractar d'explicar la seua obra únicament a partir de la seua biografia, de la seua oposició al règim franquista o de la seua incidència en la gent.

Aquest volum, que presenta un total de vint-i-sis treballs, es divideix en dues parts paral·leles però complementàries: la primera està pensada com una mena de manual universitari, mentre que la segona té un caràcter més subjectiu i les reflexions que s'hi presenten, tot i estar majoritàriament ben fonamentades, són més aviat lliures i personals. A més, i com no podia ser d'una altra manera, la major part de les aportacions se centren en la poesia estellesina, encara que també hi ha espai tant per als altres gèneres que l'autor va conrear com per a la seua contextualització històrica i la seua recepció des de diferents àmbits. Així doncs, la primera part comença amb una aproximació al discurs poètic d'Estellés de la mà de Vicent Salvador, el qual, des de la perspectiva de la lingüística i la retòrica, analitza l'ús que hi fa de la llengua, dels recursos expressius, del lèxic, de les estructures gramaticals, de les unitats fraseològiques, etc. per tal d'esbrinar els elements que componen allò tan difícil de definir com és l'estil, i que permet que reconeguem ràpidament l'idiòlecte propi i inconfusible de l'escriptor. Seguidament, Pere Ballart aprofundeix en l'enorme quantitat de intertextos referents a altres poetes catalans contemporanis que s'observa en la poesia d'Estellés, i se centra en les relacions entre la poesia estellesiana i les de Maragall, Carner, Riba, Foix, Salvat-Papasseit, Màrius Torres, Espriu, Gabriel Ferrater, Martí i Pol, Roselló-Pòrcel o Josep Maria Llompart, la influ-

ència dels quals, no només no va amagar, sinó que va al·ludir reiteradament al llarg de la seua obra, com una mena d'agraïment per haver-lo ajudat a formar-se com a poeta. Ballart, tot adoptant un punt de vista estrictament literari, desplega dotze tipologies diferents d'al·lusions, les quals van des de l'aparició al títol d'un poema o llibre, fins a la imitació estilística, tot passant per la dedicatòria, la cita, el comentari crític o la interlocució amb el poeta (p. 89).

L'anàlisi de les intertextualitats és, segurament, un dels aspectes estellesians que més joc dona als investigadors, i no és d'estranyar que hi trobem cinc aportacions més al respecte: en primer lloc, Mariola Aparicio desenvolupa un estudi sobre la vinculació de la poesia d'Estellés amb els clàssics catalans, sobretot amb Ramon Llull, Ausiàs March i Jaume Roig i, de manera més tangencial, amb Jordi de Sant Jordi, Roís de Corella, Beatriu de Dia o Anselm Turmeda, entre d'altres (p. 114). Aquesta intertextualitat, tant paratextual com intertextual, és mantinguda al llarg de tota la producció poètica estellesiana i, a banda de resultar-li útil per explicitar els seus referents, també li serveix per desenvolupar "una nova tradició literària desvinculada de l'estètica de la poesia del moment i basada en la subversió, el contrast i l'actualització de la tradició medieval" (p. 117). En segon lloc, Amador Calvo i Ramon observa la interacció dels poetes grecollatins en general i, concretament dels llatins de l'edat d'or (Virgili, Horaci, Ovidi i Catul) i, a través d'ells, de Safo (p. 124), en els reculls *Horacianes*, *Les acaballes de Catul* i *Exili d'Ovidi*. Calvo destaca la precoç capacitat d'Estellés a l'hora "d'explorar el text aliè, d'apropiar-se'l amb la lectura i de reinterpretar-lo mitjançant l'escriptura" (p.123), cosa que farà, també, amb la tradició grecollatina, entesa, però, no com un fre a l'originalitat expressiva, sinó com una certa herència, "a la qual Estellés s'adhereix lliurement, enfrontada a la imposició forçada de la tradició, com a llegat textual ideològicament manipulada o manipulador" (p. 125).

Tercerament, Javier Vellón analitza la relació d'Estellés amb la poesia en espanyol, tant clàssica com contemporània, dins d'un marc epistemològic que inclou, d'una banda, la noció d'intertextualitat que ha desenvolupat Julia Kristeva a partir de Bakhtin i, de l'altra, la teoria de l'"angoixa de la influència" de què parla Harold Bloom i que Pérez Montaner ja va fer servir a *El Mural com a fons* (2009). Garcilaso especialment, però també Góngora, són dues de les plomes clàssiques que més influenciaran Estellés, bé amb la lectura directa, bé a través de les estètiques i autors del segle XX que també els tenien com a referent. Corrents com el neopopulisme de la Generació del 27 s'entrecruen amb la poesia existencial d'Unamuno, i les

plomes de Luis Cernuda, García Lorca o Rafael Alberti hi apareixen, implícita o explícitament, juntament amb les de Vicent Aleixandre, Neruda, León Felipe, Celaya o César Vallejo. Les afinitats estètiques i ètiques amb molts d'aquests autors acompanyen Estellés en el seu trajecte “vers la construcció d'un model artístic en català, que ultrapassa els límits d'una comunitat per a adreçar-se a un país amb una tendència al localisme, al folklorisme i als dubtes identitaris” (p. 172).

Eloi Grasset, per la seua banda, es basa en el flexible i desacomplexat concepte d'intertext que proposa Roland Barthes per a esbrinar la relació dialògica entre la poesia d'Estellés i l'imaginari col·lectiu francès. Destaca el recull *El corb* (1978), on Estellés concentra poemes dedicats a Baudelaire, Paul Éluard i Apollinaire, tres autors cabdals per a la seua poètica, i on, a més, hi afegeix dibuixos de Matisse. Grasset apunta que la resta de referències explícites a la cultura francesa són variades i disperses i apelen tant escriptors canònics com figures del cinema o la cançó popular, tot passant pels topònims i per les nombroses al·lusions a la llengua francesa. D'altra banda, la importància que dona Estellés a la quotidianitat només es pot entendre associada a la figura moderna del *flâneur* anònim que es passeja per la ciutat i reconstrueix en el text, sovint amb ironia i sarcasme, les emocions viscudes. Així doncs, sembla que a la poesia estellesiana “podem reconèixer més enllaços entre els corrents subterranis que va resseguint la tradició moderna en què s'acomoda la poesia francesa que no pas entre les referències explícites als elements que en formen part” (p. 195). I en cinquè lloc, Dominic Keown s'endinsa en el ressò que ha tingut la literatura anglo-americana en la poètica d'Estellés, tot centrant-se en l'evocació que fa de tres elements diacrònicament distants: *Hamlet* (1603), el *Leaves of Grass* de Walt Whitman (1855-1892) i l'escriptor Philip Larkin (1922-1985). Mentre que *Testimoni d'Horaci* (1981) és el recull que més vinculació presenta amb *Hamlet*, el *Mural del País Valencià*, tot i beure a bastament del *Canto general* de Neruda, també presenta una manifesta relació amb la poesia patriòtica de l'obra de Withman, impacte que Estellés reconeix explícitament en la *Sonata d'Isabel*. Keown apunta que, tot i no haver-hi cap índex de correspondència directa entre Estellés i Larkin, tots dos reaccionen se manera semblant, estilísticament parlant, davant conflictes locals i paral·lels en el temps: la Batalla de València per una banda i l'abolició de la prohibició (per obscena) de la novel·la *Lady Chatterley's Lover*, de D. H. Lawrence. I és que “davant una extremada situació conjuntural, aquest tàndem de poetes saberen revelar l'esperit crític de l'època per mitjà d'eines discursives ben arrellades a la consciència de classe” (p. 222).

La paròdia, una modalitat literària encara poc tractada en l'àmbit de la literatura catalana contemporània, és l'aspecte que Núria León Mercader analitza acuradament, i sobre una sòlida base teòrica, en els deu volums de l'*Obra Completa* d'Estellés i en el *Llibre de meravelles*. Organitza les seues observacions sobre les estratègies paròdiques que fa servir el poeta al voltant, d'una banda, de diferents temàtiques, com ara el sexe, la mort o la jerarquia eclesiàstica i, d'una altra banda, de referents intertextuals, com són els clàssics llatins, els autors catalans medievals o contemporanis, el Modernisme o el Noucentisme. Segons León Mercader, Estellés “recorre a la paròdia per plantejar un seguit de reflexions que provoquen, consegüentment, ampliacions de significat i un joc d'ambigüitats molt explotat” (p. 262) i perquè la paròdia li resulta triplement útil, ja que li permet superar el control de la censura, experimentar i renovar tant el llenguatge poètic com l'elaboració formal i revisitar i reactualitzar els clàssics de diferents èpoques i latituds.

Els tres treballs següents s'ocupen dels gèneres menys conreats pel burjassoter, i també més ignorats per part de la crítica; per això mateix, ens sembla que tenen un valor afegit, ja que miren d'omplir un buit bibliogràfic encara massa gran. Així, Enric Balaguer s'aproxima als escrits memorialístics a partir de l'estudi dels quatre volums explícitament autobiogràfics —o més aviat d'autoretrat— signats per Estellés: *Tractat de les maduixes* (1985), *Quaderns de Bonaire* (1985), *El forn de sol* (1986) i *La parra boja* (1987), tot i que el primer i l'últim li resulten els més interessants. Les referències a la seua infantesa, a la nissaga familiar, els records escolars o la recreació de les sensacions es barregen amb anotacions sobre la literatura, pròpia i aliena, o sobre la seua visió del món, sempre defugint, però, de proclames i declaracions de principis. El fet d'escriure aquestes memòries de manera fragmentària, sense respectar l'ordre cronològic i, moltes vegades, trencant les expectatives creades, fan que aquests materials mantinguen “un aire d'inacabat, amb les consegüents ganes, per part del lector, de saber-ne més de l'autor” (p. 288). Adolf Piquer, per la seua banda, s'atreveix a transitar per la frontera entre literatura i periodisme que tants escriptors, entre els quals es troba Estellés, han creuat al llarg de les seues trajectòries. Tot posant de relleu la formació en castellà que va rebre a Madrid, però recordant que també va arribar a escriure articles en català, sobretot entre 1973 i 1976, Piquer analitza alguns aspectes lingüístics de la seua feina com a periodista al diari *Las Provincias*, com ara l'ús i posicionament dels adjectius, els adverbis acabats en *-ment*, les estructures sintàctiques o la metaforització, i els compara amb les solucions que Estellés desenvolupa en el seu quefer poè-

tic; el resultat és una mena de contínuum entre tots dos gèneres, cosa que confegeix un estil ben personal, també, a la seua aportació periodística.

Ramon X. Rosselló i Roser Soler, per la seua banda, s'endinsen en el teatre estellesià. La primera dificultat que palesen, i que certament comencen a superar en aquest treball gràcies als documents inèdits i a les informacions que els han transmès els hereus d'Estellés, és la catalogació i datació de la seua escriptura teatral. Tot apunta que l'interès de l'escriptor pel teatre comença ben aviat i perdura al llarg de la seua vida, la qual cosa fa encara més necessària la continuïtat de la recerca en aquest camp. Rosselló i Soler centren la seua anàlisi en diferents aspectes de les peces *Oratori del nostre temps* (1978) i *Tot l'amor per la terra*, (2002), tot situant-les en les coordenades socioculturals i teatrals que es dibuixaren entre finals dels cinquanta i principis dels setanta i sotmeten les obres a un joc de miralls amb la lírica que l'escriptor desenvolupava paral·lelament. El resultat és la convicció que el seu teatre manté “una profunda connexió amb la seua escriptura poètica, amb motius i temes compartits, i amb una opció formal, com ocorre amb els oratoris o les èglogues estellesianes, que qüestiona els límits estrictes entre text dramàtic i text poètic” (p. 338). Val a dir que, malgrat alguns intents, mai no s'ha dut a escena una obra d'Estellés i, tal i com reivindiquen els investigadors, el millor homenatge que li podríem fer és dur-lo als escenaris.

Simona Škrabec, com hem citat més amunt, reivindica (re)tornar a la paraula poètica d'Estellés per tal de valorar la seua força creativa, cosa que justificaria, per si sola, l'interès internacional per la seua obra. Tot aportant un completíssim llistat de les traduccions d'Estellés, tant de llibres sencers com de poemes solts a antologies i revistes, analitza els implícits ideològics que subjauen en algunes d'elles, ja que, en massa casos, “Estellés és reduït a la figura que porta l'estendard del País Valencià, com si tot plegat fos de nou una qüestió de quotes” (p. 349); d'altra banda, encara que reconeix les evidents dificultats a l'hora de traduir una obra tan complexa com la seua, planteja la necessitat de valorar cadascuna de les versions com a portes d'entrada vàlides per acostar-se al poema i activar la interacció amb el públic lector no catalanoparlant. Aina Monferrer és l'encarregada que tancar aquesta primera part del volum amb una acurada i utilíssima bibliografia crítica sobre Estellés.

La segona part inclou un variat conjunt de tretze assaigs i interpretacions sobre la vida, l'obra i la recepció d'Estellés. Les tres primeres aportacions resultaran, de ben segur, peces imprescindibles a l'hora de redactar – esperem que més prompte que tard– una biografia solvent d'Estellés. Així,

Francesc Pérez Moragon repassa exhaustivament la relació de Joan Fuster amb Estellés, no només com a amic, sinó sobretot com a crític i promotor; un contacte importantíssim, ja que la transcendència d'Estellés “com escriptor hauria estat distinta i probablement més curta i difícil sense l'interès que l'assagista prestà ben sovint a l'obra del poeta” (p. 392). Un interès profund i continuat que demostra l'extensa selecció d'escrits que el de Sueca va dedicar al quefer poètic d'Estellés. Faust Ripoll, per la seua banda, se centra en la relació entre Estellés i el grup Torre en general, i més precisament amb Xavier Casp. Tot i que la vinculació a aquest grup no va ser gaire profunda, i que, arribada l'hora de la virulenta polèmica entre Casp i Adlert d'una banda, i Fuster d'una altra, Estellés va restar-ne al marge, cal reconèixer que Torre va servir de plataforma per al “lançament del poeta en l'àmbit català i, potser, el seu definitiu ancoratge a la cultura catalana” (p. 422). Pere Roselló Bover es dedica a resseguir tant la relació d'Estellés amb el món cultural i literari de les Illes com a analitzar la seua recepció crítica i popular. Tot i que, durant la dècada dels cinquanta, els anuals de Moll ja donaven notícia de les seues primeres obres a través de la ploma de Joan Fuster, el poeta no va arribar al gran públic illenc fins als anys setanta, en part per les versions musicades que va fer Maria del Mar Bonet d'alguns dels seus versos, en part per la lectura i publicació d'alguns dels seus poemes a Mallorca. L'escriptor, un assidu de les Illes, a les quals dedica nombrosos poemes, manté, durant aquests anys, escassos però selectes contactes literaris, com ara Francesc de Borja Moll i, molt especialment, Josep Maria Llompart, amb qui “va mantenir una estreta i intensa amistat de la qual, però, dissortadament, no s'ha conservat cap carta” (p. 428).

Lluís Roda s'acosta a la poesia d'Estellés des del punt de l'anàlisi formal i mètrica amb l'objectiu d'esbrinar l'ús, aparentment caòtic i evidentment ric i variat, que en fa. El resultat són uns il·lustratius quadres al respecte, els quals posen en evidència que els versos decasíl·labs i els alexandrins són, segurament, els que més contribueixen a l'excel·lència del poeta. Ara bé, i ací rau una de les seues grandeses: “En mans d'Estellés, la mètrica dels versos aconsegueix una ductilitat inusitada en poesia, les possibilitats i els millors resultats de la qual, sota experiments, pràctiques i troballes, coneix perfectament” (p. 452). Un coneixement que, a més, posarà al servei del redreçament cultural del país. Jordi Oviedo, per la seua banda, repara sobre la problemàtica de la encara no definitiva ordenació, catalogació i edició del corpus estellesià. Com a cas paradigmàtic, assenyalava que l'original de *L'inventari clement de Gandia*, que es va presentar i va guanyar l'*Ausiàs March* de 1966 és diferent al que es va publicar el 1971 i que, al capdavall, estava

composat per poemes dels anys cinquanta. Oviedo fa unes interessants propostes per a començar a superar aquest estat de la qüestió, malgrat la situació de crisi econòmica actual, fent ús de les noves tecnologies i amb l'objectiu “de reconstruir la imatge d'un escriptor hiperproductiu i caòtic, amb un estil dispers, per mostrar les línies de coherència de la seua creació literària a través del temps” (p. 479).

La religiositat, i concretament les categories de l'experiència, la memòria i la profecia, és l'eix temàtic sobre el qual Enric Ferrer Solivares construeix el seu treball sobre la poètica d'Estellés entre 1953 i 1970 i conclou que aquesta poesia “té abundants marques del que és l'alliberament humà com a camí de salvació plena: lluita, denúncia, compassió, solidaritat, pregaria [...] També amb evident orientació profètica: desvetllar els qui dormen, denunciar l'absolutització del poder i del món” (p. 499). Carles Cortés i Miquel Cruz se submergeixen en les relacions entre pintura i poesia en Estellés, sobretot, però no només, a partir del *Llibre dels pintors* inclòs al *Mural del País Valencià*. I ho fan en dos sentits: d'una banda, observen les referències a artistes als quals, per diferents motius, ret homenatge, com ara Picasso, Van Gogh, Antoni Miró, Manuel Boix, Ribera, Sorolla, Diego Rivera o Josep Renau, interessants, aquests dos últims, tant per ser creadors de murals com per la seua defensa de les llibertats. I, d'altra banda, tracen la no menor pervivència de la poesia d'Estellés en la pintura valenciana contemporània, la qual conforma “[u]na reescriptura de la seua poesia a partir d'uns codis distints, els de la pintura o el dibuix, que aprofundeixen en els interessos i els objectius inicials de l'escriptor, tot afegint la visió personal dels artistes plàstics” (p. 524-524).

Josep Vicent Frechina, Paül Limorti i Vicent Berenguer aporten, per la seua banda, tres treballs sobre la recepció, en diferents àmbits, de la figura i l'obra d'Estellés. Com apuntàvem al principi, Frechina cataloga de manera ben completa els rapsodes i cantants que han dit i cantat els seus poemes entre els anys 1973 i 2012, la quantitat i varietat dels quals fa pensar que allò que podríem batejar com a “*passió estellesiana* [...] sembla ben lluny d'haver tocat sostre” (p. 542). Paül Limorti analitza l'impacte d'Estellés als llibres de text de l'assignatura de valencià entre 1974 i 2012, una presència sostinguda en el temps que li permet l'entrada en el cànon escolar per la seua triple dimensió: “cívica o de compromís social [...] de clàssic de la literatura catalana contemporània [...] [i] una dimensió realista” (p. 567-568). Berenguer, per la seua part, indaga sobre les valoracions que crítics i estudiosos han fet de la poesia estellesiana, alhora que comença a dibuixar el mapa d'influències que aquest corpus ha tingut en poetes i obres, des

dels seus contemporanis fins a les darreres fornades, i com s'explicita, també, en nombroses antologies poètiques. Un mapa que caldrà seguir desenvolupant, ja que "l'estellesianisme ja és un aspecte de la tradició [...] que fertilitza més superficialment o profunda determinats autors o determinades obres" (p. 582).

Laia Climent i Aina Monferrer aporten l'únic estudi comparat de la poesia d'Estellés amb la d'una altra autora, en aquest cas Maria-Mercè Marçal, i ho fan a través del tractament d'uns temes cabdals per a tots dos poetes: el cos femení, el sexe i les relacions filials. Tot i les immenses diferències entre aquestes dues maneres de dir i d'entendre el món, tots dos comparteixen, d'una banda, un sentiment d'alteritat que els duu a crear el seu propi espai a través de la poesia i, d'una altra, l'ús del llenguatge de la corporalitat, el qual "es troba en la base d'una actitud subversiva davant de la realitat [...] i que és un mecanisme útil per a la creació de nous mons en contextos socials de repressió col·lectiva" (p. 611). El territori, un *leitmotiv* de la poesia estellesiana, és l'aspecte que analitza Lluís Meseguer, qui el considera estretament vinculat amb la seua poesia política i patriòtica. Meseguer proposa classificar en quatre cicles el conjunt de referències geogràfiques que hi troba (p. 622), i afirma que aquestes provenen "d'una versàtil i alhora meticulosa observació, no *patriòtica*, sinó *periodística* [...] L'acte compulsiu d'anomenar, definir [...] descriure [...] assignar significat mític o simbòlic [...] a cada poble o racó o personatge del País, i als seus esdeveniments i conflictes, és la manera de fer-lo transcendent" (p. 647).

Clou el volum Lluís Massaguer amb un profund anàlisi de la llengua literària d'Estellés que sintetitza amb unes il·lustratives taules on, en primer lloc, es compara la llengua d'Estellés amb la dels clàssics medievals, en segon lloc la coexistència de variants pròpies del valencià amb solucions d'altres llocs del domini lingüístic i, en tercer lloc, l'ús de valencianismes. A més, aporta un extens catàleg amb els castellanismes, adaptacions d'estrangerismes, fraseologia, etc. que conformen i donen personalitat pròpia a la poesia estellesiana. El volum s'acompanya, a més, d'un CD amb la memòria de l'exposició *Vicent Andrés Estellés: cronista de records i d'esperances*, comisariada per Vicent Palomero. ■

■ Maria Lacueva i Lorenz, Universität des Saarlandes, FR 4.2 Romanistik, Postfach 151150, D-66041 Saarbrücken, <m.lacueva@mx.uni-saarland.de>.